

«Ýazgyt» çekişmesi

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 26 января, 2025

"Ýazgyt" çekişmesi «ÝAZGYT» ÇEKİŞMESİ

Ýer yranmasy boýunça nämeleri aýdýarys, nämeleri ýazýarys, nämeleriň jedelini edýäris?

Eýýäm elli müňe golaý raýatymyzyň pida bolan ýer yranmasy aň-düşünjämize nähili «täzelikleri» getirerkä? Ýa-da getirip bilermi?

Şeýle sowaly näme üçin berýänimi düşündirjek bolaýyn:

1755-nji ýylyň 1-nji noýabry. Şenbe, sagat 09:40.

Lissabonda 7.7 balla ýeten ýer yranmasynda 12 müňden 50 müňe çenli aralykda adam pidalarynyň bolandygy çak edilýär.

Şol gün hristian şehitleriň we keramatlylaryň ýatlanýan (All Saints / Собор всех святых) baýramynyň günüdi.

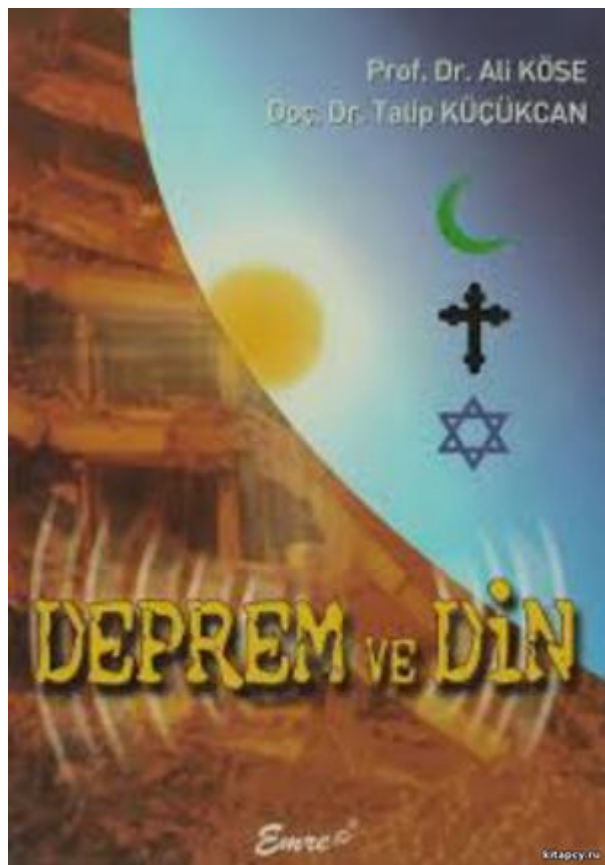
Türkiyedäki soňky ýer yranmasynda ýene Dini işler ministriliginiň işgärleriniň we dini adamlaryň beýanatlaryny eşidýäris. Zol-zol «ýazgyt» sözünü eşidýäris.

Eýse Lissabon ýer yranmasyndaky çekişmeler nämäniň üstünde bolduka?

Gürrüňsiz, bu tebigy betbagtlygyň portugal imperiýasynyň gowşamagy ýaly syýasy netijeleri boldy.

Gürrüňsiz, bu tebigy betbagtlygyň ilkinji gezek ylmy taýdan öwrenilmegi zamanabap seýsmologiýanyň, inženerligiň döremegine täsiri boldy. Taryhyň ilkinji «modern» ýer yranmasy bolup geçipdi...

Ýer yranmasy ýewropaly Rennessans döwrüniň filosoflaryňam üns merkezine düşdi, gapma-garşylykly çekişmeler bolup geçdi.

* * *

Lissabon ýer yranmasynyň Keramatlylar günü ýaly aýratyn günde uly weýrançylyga sebäp bolmagy din-ynanç gurşawly jedelleri döretdi:

– Barça zady bilýän we barça zada güýji ýetýän Hudaý dünýädäki horluklara, erbetlige nämüçin ýol berýär?

Nemes filosofy G.Leýbnis 1710-njy ýylda Hudaýyňkyny dogry çykarmak manysyny aňladýan “teodise” adalgasyny oýlap tapdy. Hudaýyň erbetlige näme üçin ýol berýändigine jogap gözledi.

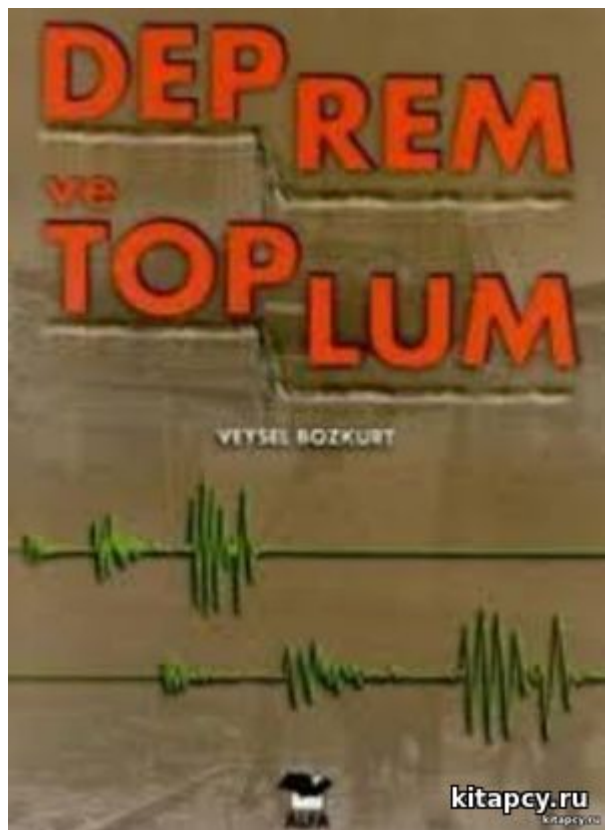
Hristian ruhanylary we käbir filosoflar ýer yranmasyna hudawy suduň signaly hökmünde baha berdi: «Lissabon eden günäleri üçin jezalandyryldy!».

Katolikler we protestantlar «siz sebäpli boldy!» diýip, biri-birleri bilen harçaňlaşmaga durdy.

Uzak ýyllar dowam eden şeýle ruhany, sebäp, netije gatnaşygy Ýewropada çekişmeler döretdi:

Ýer yranmasy babatda başgaça garaýşa eýe Renessans filosoflarynyň başyny Wolter (1694-1778) çekýärdi. Rim Katolik buthanasyny tankyt topuna tutup, din-döwlet gatnaşyklarynyň biri-birinden bölünip aýrulmagyny we din azatlygyny öňe süren

Wolter «Lissabon betbagtlygy hakda» şygryny ýazdy. Şeýle-de «Kandid» romanynda leýbnisçi hudaýparaz hoşniýetlilge – teodise düşünjesine berk tankydy bellikleri etdi.

Žan-Žak Russo (1712-1778) hem Lissabon ýer yranmasynyň weýrançylygyndan täsirlenen filosoflarynyň biridi. Ýöne ol Wolteriň şygryny halamady, çünki bu şygry oňlaýan dini ynanjyna dil uzatmak hasaplady.

«Şowsuzlyklarymyzyň köpüsi öz bolşumyzyň gönüden-göni netijesidir» pikirini öňe sürdi. «Bu jaýlary kim gurdy?»

Ýöne «Jemgyýet sözleşmesi» eserinde «adamlatyň azat dogulýandyklary, ýöne her äden ädiminde aýagyna zynjyr urulýandygy» hakdaky pikirini öňe sürmekdenem gaýra durmady. Russo-Wolter çekişmesiniň hiç yzy üzülmedi...

* * *

Lissabon ýer yranmasynyň ýiti täsirini ýetiren ýene bir filosofy-da Immanuel Kant (1724 -1804) boldy. Ýer yranmasy sebäpli ruhunda düýpli öwrülişikleri geçiren ýaş akyldar habarlar broşýuralarynda geçýän ähli maglumatlary toplady we ýer yranmalarynyň sebäplerine degişli teoriýany işläp düzdi. Kantyň gyzgyn gazlardan doly ullakan gowaklardaky opurylmalary öz içine alýan teoriýasy ýalňyşam bolsa, ýer yranmalaryny tebigatdaj daşary adalgalardan zyýat tebigy adalgalar bilen düşündirmäge gönükdirilen ilkinji sistematiki synanşyklaryň biridi.

Kantyň ýer yranmasy hakdaky ilkinji kitaby Germaniýanyň ylmy geografiýasynyň başlangyjyny düzdi we seýsmologiýanyň başy hasapлады.

Atlary uzaldyp oturmaýyn...

Lissabon ýer yranmasyndan soň jedeli edilip başlanan meseleler ýokary aň-düşünje döwrüniň başyny başlady. Tradision «ýazgyt», «takdyr» ýa-da «jeza» pikiriniň daşyna birinji gezek Lissabon ýer yranmasyndan soň çykyldy. Renessansçylar akyl-paýhasa ünsi çekdi...

Ýer yranmasy häkimiýetleriň gönüden-göni jogapkärçiligindäki meseleleriňem jedeliniň edilmegine sebäp boldy. Lissabon ýer yranmasynda döwletiň jogapkärçiligi öz boynuna almagy modern taryhda ilkinji kwalifikasiýany göterdi.

A bizde?

Aradan 268 ýyl geçdi.

Ýigrimi ýyllyk häkimiýet jogapkärçiligi öz daşyndakylardan gözleýär!

Çekişmeleriň temasy-da «sen diýdiň, men diýdim» sene-menesinden geçenok.

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 22.02.2023 ý. Publisistika